

אבותי

מאת זלמן אפשטיין

אבי נחום בן זאב נולד בעיירה ליובאן מתווז בוברויסק ברוסיה הלבנה בחנוכה תקצ"ג ונפטר באודיסה כ"ג באדר תרמ"ה. את זמן הולדתו אני יודע דרך מקרה. בהיותי עוד ילד נמצא בבית-המדרש בליובאן בתוך הקישוטים של ספרי-התורה ציף כסף אשר אבותיו של אבי נדבו לזכר היום שנולד להם בנם יחידם בתוך שמונה הבנות שהיו להם. ועל הציף נחקקו היום והשנה בדיוק. אך בזכרוני נשמרו רק הזמן הנוכח ומספר השנה. בעיירתי נמצא בית-כנסת קר (ככה נקרא יען לא חממו אותו ובחורף לא היו מתפללים בו) יפה מאד. בנוי בארכיסקטורה אורייגנאלית. וזמן בנינו היה בשנת תר"ה. וזאת ידעתי בדיוק. יען על הכותל המזרחי על-יד המקום הקבוע של משפחתנו היה חקוק באותיות גדולות מרובעות ויפות מספר השנה של בנין הבית. ורשימה זו נעשתה בידי אבי בהיותו אז בן שנים עשרה שנה. אביו זאב בן זלמן היה איש למדן ומבעלי-הבתים החשובים והאמידים שבעיירה. וכמוכן השתדל בכל יכלתו להעניק לבנו היחיד את החנוך היותר טוב ושלם לפי המושגים ותנאי החיים של זמנו וסביבתו. החנוך היה תלמודי-דתי על סהרת הקודש. לפי כל ארחות החיים או בעמקי ליטא. המטרופולין הרוחנית לעיירה הקטנה שספירה או בקרבה כחמשים משפחות. היתה העיר סלוצק הקרובה. היא הקהלה העתיקה עם רבניה המפורסמים וישיבותיה הרבות. וכל סידור החיים המוצקים של היהדות הגלותית כמו שהתבצרה בליטא התורנית במשך זמן ארוך של הרבה מאות שנים. בימי נעוריו למד אבי תורה מאת הרב ר' אהרן מסטארובין (אביו של הרב המפורסם בזמנו ר' אליהו מפרוויץ). ואחרי חתונתו למד זמן-מה באיישישוק. כל עולמו הרוחני והשכלי הצטמצם בעיקרו בהתלמוד והפוסקים והיהדות המעשית. כאיש-מעשה ובעל שכל בריא מטבעו. לא היה יכול להתחסס בכטול-הניש של בטלנות למדעים. אשר מחוץ לגבול היהדות. בודאי יש ויש מדעים חשובים ונחוצים: הנדסה, תכונה, חכמת הרפואה. מיכאניקה. כימיה. אבל לעומת התורה הם ענינים ממדרגה שניה הנכנסים בעצם בחוג הפרנסה. זאת אומרת. בתוך צרכי החול של האדם. הפרנסה הלא היא בודאי חובה להאדם. אך קדושה אין בה. ואיגנה שייכת כלל לחלק האלהי שבחיים. חקירות מיטאפיזיות. פילוסופיה וקבלה. לא ענינו אותו. רחוקות היו ממנו. אם כי לפי היקף שכלו וכה תבונתו בודאי היה מסוגל לתפסן. ידע. כי הרבה מגדולי ישראל עסקו בהן והשאירו לדורות כמה וכמה ספרים חשובים. אשר כבר נספחו ללמודי התורה והיהדות. אבל אלה הן «תקירה» וחכמת הנסתר. שעל-אדותן יאמר. כי «ארבעה נכנסו לפרדס» ומהם הציצו ונפגעו. ואפשר להתהלך בחיים על צד היותר טוב גם בלעדיתה. התורה הנגלית בפשטותה נתנה לו השקפת-עולם ברורה ומסוימת. והפלפול התלמודי היה יותר קרוב ומוכן לשכלו הריאלי מכל אותן החקירות המופשטות משאחר הטבע. נסיה עצומה היתה לו למיכאניקה. וביחוד התענין בכל הנוגע לבנין בתי-טחנה. כן בכת סוטים וכן בכח מים ורוח (לשחנות של קיטור לא היה אז עוד מקום במקומותינו). במשפחתנו התהלכו אנדות. כי בימי ילדותו היו כל משחקיו בהכנת בתי-טחנה של שעשועים ודפוסים של מכוונות. בגדלו בנה בעצמו. בלא שום עור מן הצד. בית-טחנה של סוטים אשר ממנו מצא את פרנסתו

מאחרים תמיד בנדבת הלב. באותה המתת האחת. שהיא תמיד בידו ושנחנו תמיד מקמצים בה. ושומרים אותה לשעה שאין בה עוד מועיל.

הוא לא היה קמצן ולא אחר מעולם בנדיבות רוחו. הוא נתן את לבו הטוב. הישר. הנאמן לקרוב ולרחוק. האיר פניו אדם לכל אדם. ובאשר השיגה ידו תמך. נחם. עודד. הוא לא השיב פני אדם. נשמתו כביתו. היתה פתוחה לכל הרוחות. במדה של הכנסת-אורחים רחבה כזו לא חונן עוד אחד בינינו. כסופר. כאדם. כעוסק בצרכי הצבור. הרים את הכל ביד קלה. הוא לא היה קנאי לדבר אחר. לא היתה בו ממדת אכזריות זו. אשר תסגור את הרוח בחוג מוגבל ולא תתנוה לנטות מקו צר אחד כל הימים. הוא היה פזרן באהבתו. פזרן בכוחו עבודתו. גם בזה לא ידע קמוץ לעולם. ונדיבות זו היא שהשרתה הן על כל מה שעשה. היא שכסתה על כל פגם ותקנה את כל פגם. במקום שברכת הלב שרויה. שם שרויה גם השלימות.

למה דוקא המות הוא המפיל אור-פתאום על האדם. המבליט אותו כולו ומגלה לפנינו את מה שלא ראינו. מה שלא נתנו את דעתנו עליו בעודנו חי ומתהלך אתנו? האמנם הסוף. גמר החיים. הוא היוצר את המסגרת השלמה להם. — האוסף בבת אחת את נדחי הרוח ועושר האדם אשר לא נראהו עוד. למען העמיק את מוסר לבנו המאוחר ולמען ספות מכאוב על מכאובו?

י. פ.

הנה אצורר כלי המבקעים.

כי שומה עלי ללכת.

ובביתך אלהים מפי הולכים ונבאים.

המלה כבדת-תלונה משתפכת.

הנה אצורר כלי המבקעים

בלי אנהה:

משלונות פה ומפגעים

ידי מכה.

אך אם עם מלינים לא שקנתי

ומקלה-הרוגנים ארחקה.

מעשיתי יהי מעולם לא חוננתי

בשפת תנפים הלכה.

בעין תוכחה בדומיה

ראיתי בעני ובאולת.

ואחי כמצפון קודר ומרשיע

על האדמה הצוקלת.

אך אל ביתך סרתי כאורח.

איכה בקול ארנן ואננת?

מרדכי טמקין

עשה אותם כשהם לעצמם ללמוד של קבע. מיום זכרי אותו היה רגיל ללמוד בכל יום פרק אחד ממשניות. וגם בהיותו בדרך ובתוך כל מיני טרדות הפרנסה היה נזהר למלאות את מנהגו זה. אך מעודי לא ראיתי. כי יקרא את ספרי הנביאים. ורק אם נקרה לידו איזה פירוש חדש. היה מתענין לדעת את החדשות שהמציא המפרש. ככה היה אוהב לעיין בפירוש המלבי"ם על כתבי־הקודש והיה נהנה ושבע רצון מכל הלמדנות וחרירות השכלי. שהראה הרב החקן בניאוריו. בהיותו כבר קרוב לבן ארבעים שנה. השיג את הספר 'תלמוד לשון עברי' לבן־יבא ולמד אותו בעיון ובדייקנות מראש ועד סוף. כמו שהיה רגיל ללמוד את ספרי הפלפול התלמודי. הוא היה אז טרוד בעסקיו והיה משכים לקום בלילות החורף ללמוד את ספר הדקדוק. את לשון־הקודש ידע על בוריה וכתב בה צחות בסגנון טוב ובריא בלא תערובת של שברי כתובים ומליצות שדופות. ואם היה משתמש בנאומים מהנביאים. היה עושה זאת בהבנה יתירה ובטוב טעם. כאשר באתי בימים. עורר בי הדבר הזה תמיהון. אחרי אשר ידעתי. כי את ספרי ההשכלה מהסופרים המעולים. היכולים להיות למורי־דרך בסגנון טוב. לא קרא. ומאין איפוא בא לו הטעם הספרותי במדה כזו. שגם הרבה מהמשכילים הישנים שלנו לא זכו לזו. והנה נודע לי. כי בהיותו אברך צעיר לימים. התגלגל לידו דרך מקרה ספר המכתבים 'קריית ספר' למרדכי אהרן גינצבורג. הספר מצא חן בעיניו. וכדרכו עבר עליו בשקידה שנה אותו כמה פעמים. גם העתיק אותו בכתב להתרגל בנאומיו ובאופן הרצאתו את רעיונותיו. וככה רכש לו את הסגנון היפה והבריא של סופרי־המפות אשר לנו. שספרותנו העברית החדשה כליכך מחויבת לו. כדאי הוא להשאיר לזכרון עובדה קטנה. שיש לה ערך מיוחד. בתוך ספרי־המכתבים האמורי. שמצאתי בתוך ארגז הספרים של אבי. נמצאו הרבה שורות נמחקות בדיו שחור. לבל יהיה אפשר לקרוא את הכתוב. והנה גתברר לי אחרי־כן בבואי בימים. כי השורות ההן שנגזרה עליהן כליה. הכילו בקרבן דברי נבול־פה. אשר הסופר הגדול בדורו. כידוע. אהב לתבל בהם בכל עת מצוא את חבריו. והאברך הצעיר. בן העיירה היהודית. הניך משפחה תורגית. בצניעותו האורגנית. לא היה יכול לעפל דברים גסים כאלה ועוד בלשון־הקודש. גם בבית אבותיו וגם בכל סביבתו לא הורגל לנבול־פה. ולכן. להתרחק מן הכיעור ומן הדומה לו. עמד ומחק את השורות המבישות. הוא בודאי התאדם מבושת בקראו אותן ולא היה מסוגל גם לשאת דברים כאלה על שפתיו. מיום דעתי אותו לא שמעתי ממנו איזה כתיב או מלה. שמפני גסותם לא יוכלו לבוא בדפוס. או לא יוכלו להאמר בחברת נשים. והוא לא היה בזה אינה יוצא מן הכלל. כזו היתה הסביבה הבעל־הביתית ההגונה של אנשי הספר היהודי בדורותינו הישנים.

מכתבי אבי בצחות לשונם ובסגנונם הבריא הראו עלי תעצומה חנוכית גדולה בראשית התודעותי לשפת עברי. בעודני ילד התעה אותו אלהים לאודיסה הרחוקה לבקש טרף לביתו. וכנהוג היה שולח מכתבים תכופים לביתו. בעיירתנו לא היתה אז פוסטה. ומכתבים היינו מקבלים דרך בוברויסק. הרחוקה מהעיירה כמאה וירסטאות. אחת בשבוע היו בעלי־העגלות נוסעים לבוברויסק וביום הששי אחרי הצהרים היו שבים לביתם. את הימים ואת השעות הייתי מונה. מתי יבוא יום הששי. שבו יש תקוה לקבל מכתב מאבא. יש אשר בעתותי הקיץ. ביום הששי. בהשתחררי אחרי הצהרים מהלמודים בחדר. הייתי הולך מחוץ

במשך הרבה שנים. שום הכנה למודית לא היתה לו במיכאניקה. ורק התאמץ לרכוש לו כל מה שאפשר מתורת הנסיון. כאשר בא לידו הספר 'המנוחה והתנועה' לצבי רבינוביץ. שמח עליו מאד והגה בו בשיש־לב. ספרי השכלה לא קרא. בשנות נעוריו לא היו כלל בנמצא בעיירה הקטנה. בבית־המדרש נמצאה אמנם ביבליוטיקה שלמה של ספרים. אך כולם בעלי גון אחד מספרותנו העתיקה. את למוד התלמוד והפוסקים אהב מאד. לא רק בתור מצוה. אך גם בתור ענין חשוב וממשי. הנותן לשכל מזון כל־כך מהנה ושופע. גמרא עם תוספות ומהרש"א. הטורים עם הבית־יוסף. השולחן־ערוך עם המגן־אברהם. והש"ך והט"ו. וכדומה. – היו לו מקור שאינו פוסק לתענוג שכלי ורוחני. את ספרי המוסר והיראים לא אהב בעצם. אם כי התיחס אליהם בכבוד. יען כי השבם לקדושים. רק לפעמים עיין בהספרים 'חובות הלבבות' ו'מסילת ישרים'. הספר בכלל היה לו חלק יסודי מהחיים. הוא לא הבין. איך אפשר לשבת בטל. כיון שאדם פנוי מעסקו וממשל־הידו. שמהם הוא מתפרנס. הרי הוא צריך לקחת ספר וללמוד או לעיין בו. בודאי. עמי־הארצות מבלים את עתותיהם הפנויות בדברים בטלים ובשיחות של הבאי. אך הם הגם הפחותים וקטני־הערך בנוגע לשלמות החיים. וידובר באנשי־המעלה. זאת אומרת. בעלי־תורה. שמהם אפשר לתבוע דין וחשבון על כל מעשיהם. בקו. כולט אפשר לסמן. כי כל החיים. גם בגשמיות וגם ברוחניות. היו בעיניו דבר של חובה. וחובה זו נשאה עליה אותם. של ענין יורדי. צווי מוחלט ממרומי־על. – והכל בלי לחלוחית של פיוט. לא היה מקום גם לדבקות באלהים או להתעוררות. דלעילא על דרך החסידים. יחוסו להתסידות היה שלילי. עד הקצה האחרון. בעת אשר את הגר"א ותלמידיו הקדיש והעריך כמלאכי אל בארץ. מורגל היה בפיו פתגמו של ר' חיים מוואלווין. כי אם יאכל איש מזה בליל ראשון של פסח. ולוא גם אכילה גסה. בלא שום כוונה ושמחה של מצוה. הרי קיים מצות־עשה מן התורה. ולהיפך. איש כי יאכל באותו הלילה. חמץ עם כל מיני כוונות ויהודים של שמות קדושים וצירופים. בעולמות העליונים – הקרת תִּקְרָת הנפש היא. את המצוות המעשיות היה ממלא בדיוק. אך בלא דקדוק עניות של חסידות וי"ש. הוא היה ממלא אותן. כמו שאדם כריא נורמאלי ממלא את כל פקודות הטבע. בעת שהיה אומר 'זהו דינא דגמרא'. היה מרגיש מה שאנו כולנו מרגישים. בעת שאנו מראים על הכרחיות איזה דבר. יען הוא גשען על חוק הטבע. בעשותו. דבר־מצוה. היה מוצא קורת־רוח והרחבת־הדעת בהבחנה הנפשית. כי הוא ממלא את חובתו כהוגן. אך לא החזיק טובה לעצמו על זאת. כיון שהדברים אמורים בחובה. גם לא התרומם להפיוט הדתי ולהשאיפה לאלהים עם החדות העליונה של נפש האדם בהדבקה בקונה. ויבושת זו היתה בולטת למדי גם בחייו הביתיים והחילוניים. את ילדיו אהב מאד ולא חשך נפשו מכל עמל בשביל לחנכם כראוי ולהספיק להם כל צרכיהם. אך התקרבות נפשית. על־כל־פנים בהתגלות היצונית. לא היתה בינינו. יחוסנו אנחנו הילדים אליו היה יותר יחוס של כבוד והערצה מאשר יחוס של חבה ורוך. עד כמה שאני זוכר. לא ראיתי בוכה. רק זכרון מטושטש אחד חולף במוחי. כי בהיותי עוד ילד קטן. בעמדי ביום־הכספים בבית־התפלה על־ידו. כאשר החזן קרא בקול קורע לבבות את התפלה 'הנני העני ממעש'. ואבי עמד כולו עטוף על ראשו בטליתו. שמעתי מבעד הטלית קול בני דק וראיתי כי שכמו זע וכולו התרגש.

את ספרי הנביאים ידע היטב מגירסא דינקותא. אך לא

ובמישרים הוא עמד אז בחצי ימיו גבה־קומה ויפה־תואר מאד. מלובש בנקיון ובטוב טעם, אם כי גם בגורו באודיסה לא שָׁנָה את הבגדים הארוכים, וכמה הייתי מתגאה בלבי, כי היתודי היפה והלמדן הזה, האורח החשוב והמכובד כל־כך בכל העיירה, הוא אבא שלי, בחג האסיף, בבואו ממרחקים לביתו, היה רגיל אחרי ארוחת־הצהרים לבלות שעות שלמות בטוכה וללמוד גמרא בקול. גם אנכי לומד גמרא בחדר, אך פה הלימוד לגמרי אחרי אינו רשמיות נהדרת, אינו רוממות! גם הגמרא בעצמה איננה דומה כלל לאותה הגמרא הפעוטה והרצוזה שאנו לומדים בחדר. הגמרא היא גדולה ומעוטרת באיזה גאון, והנייר מה טוב ולכן הוא, והאותיות מה מאירות הן, והכריכה כמה היא יפה ואמיצה בעור ארמדם. את הגמרא הנהדרה שאלתי מדודי לכבוד אבא מן הש"ס הגדול דפוס ויטומרי, המפורסם ביפיו בכל העיירה, הגמרא היא בבא בתרא, בה יבואו חליפות רש"י והרשב"ם, הראשון, כדרכו, נוזל לו בשלות השקט, בענותנות, בצמצום, וקולו כל־כך רך ונוח וענוג, אך פתאום נפסק באמצע – ואיננו, ובמקומו בא משנהו, והנה פן־רגע נשתנו פני כל הסביבה: כמו נחל שוטף בשוא גליו התפרץ ממחבואו והוא הומה ורועש וקצף יז מפיו. את כל הגבולים הרס והוא משתפך בורמת מרוצתו לכל העברים וממלא עמודים שלמים מהגמרא הגדולה, ומרגיש אנכי בשכלי הרך, הילדותי, כמה קטן ומך־הערך הוא לימוד הגמרא שלי בחדר לעומת לימוד הגמרא הגדולה והנאדרה של אבא, וכמה יפה ונחמד הוא אבא בהתעמקו בלימודו, יושב אנכי ממולו ואת עיני לא אוכל לגרוע ממנו, הוא לומד בניגוני השקט והרציני והמסביר והכל הולך ומתנהל למישרים, אך יש שקולו יפסק באמצע, מצחו הלבן והרחב יתקמט, איזה תמהון מטריד יתלוף על פניו היפים, כפי הנראה, יש דבר מוקשה, הדורש בירור, הוא הוסף הרבה עלים לצד האחרון של הגמרא ומעיין שם וחושב מחשבות, ואנכי אם כי עודני ילד, יודע היטב בְּשִׁלְמָה במקרים כאלה מתפשטם בהעלים האחרונים שבסוף הגמרא: שם יש המהרש"ל, המהרש"א והמהר"ם, והם יבארו כל דבר קשה.

ובסוכה, בלויח ניגון הגמרא המתקבל כל־כך על הלב, מרחפת אינו קדושה, הכל מעולף ביום־טוב, בעונג רוחני, במנוחת שלום ושלוה, בחוץ עומד השמש בחצי השמים ושפעת אורו משתפכת בחזקה על פני כל היקום, אך בסוכה הכל חבוי בצל, ממעל הוסף הסכך הירוק, אשר מהרכיו נשקפת תכלת הרקיע, שאון חיי החול מן הרחוב לא יגיע הנה, פה שוררת עתה התוויה בחודה ובעוזזה והיא הולכת ונבלעת ביפעת השקט של הסוכה עם סוד צלת וקדושת יום־טוב אשר לה, והלמדן המעמיק בלימודו, יוצר חמודות הרוח שמסביב – הוא אבא שלי, לבי ירנן בקרבי וטוב לי, וטוב לי, בחדר לא ילמדו, חפשי אני ואוכל ללכת אל כל אשר אחפוץ, גם חברי בקשוני ללכת אתם לטייל ולצחוק יחד, אולם לי קשה להפרד מהתגיגה הסודית והאצילותית של לימוד התורה בסוכה.

זכרך לברכה, אבי מורי, ברוכה תהיה נשמתך בסתר עליון, בצל שדי, על אותן השעות היפות והענוגות מגוני מרומים של אלהי ישראל, אשר אצלת לי בכוקר חיי ובשמן משחת קודש תפִּילָת את נפשי בעודה בחתוליה ותשורנה ותרכסנה אל מקורה, אל מולדתה הרוחנית, אל אשֶׁר־ת של ארץ הפלאות מזרחה השמש.

(המשך יבוא)

לעיר אל הדרך העולה לבוברויסק לפגוש את בעלי־העגלות, אולי יש אתם מכתב, קבלת מכתב מאבא ממרחקים כאלה בימים ההם, היתה למקרה רב־הערך בכיתנו וביחוד בחיי הילדותיים. נקל לשער, באיזו חמדה ובאיזו שקידה הייתי קורא ושונה את המכתבים כמה פעמים, וכמה רבה היתה פעולתם עלי, זכרני, כי בשנת תרל"א, כאשר היונים חוללו באודיסה פרעות בימי חג הפסח נגד היהודים, נתקבל מכתב מאבי, אשר תאר כפרטות את פרשת הפרעות, נאומים אחדים מאותו המכתב נשמרו עד היום, בזכרוני: «רחובות אודיסה כולם הפכו לכן מהנוצות של הברים והבסנות, אשר הפורעים קרעו לגזרים ופזרו לארבע רגות גשמים», יגם אחרי רדפו הפוחזים, וקלים היו רודפינו להשיג, אך בחמלת ד' עלי נמלטתי ויצאתי בשלום». המכתב נקרא בבית־המדרש ועורר סינסאציה, הרב ובעלי־הכתים החשובים, הלומדים והידענים, התפלאו ביחוד על יפי המליצה, כי «הרחובות הפכו לבן», גם אנכי ילד בן עשר, שפסתי מישרים, כי הפסוק מפרשת תזריע עלה פה יפה מאד, מבלעדי המכתבים היה כותב לי לפעמים חדושי תורה במסכתא, שלמדתי באותו זמן.

אבי הצטיין בכתב־יד יפה מאד, האותיות היו עגולות ומהוקצעות, מעשה ידי אמן, ביחוד הצטיין בכתב אשורי, שלא היה נופל בשלמות וביופי מאותיות הדפוס, ובאומנותו זו בא לי לעזר, בעמדי ראשונה בבוקר חיי על מפתן שפת עברי, אנכי אינני זוכר זאת, אך אני כותב את הדבר מפי השמועה, מפי המסורת הביתית, מעשה שהיה כך היה, בהיותי בן ארבע שנה וחצי, מסרני אל החדר, עברו שבועות אחדים – והנה מתלָאָה, הרבי הביא את הידיעה המעציבה אל האבות, כי בנם איננו תופס את האלף־בית, יתר הילדים בחדר כבר רכשו להם ידיעת האותיות ועברו ללמוד הנקודות, ואנכי ממקומי לא אמוש, וכל עמל הרבי להעמידני על ידיעת האלף־בית עלה בתוהו, מה לעשות? אמי התעצבה מאד אל לבה, וכנהוג, גם דמעות לא חסרו, נקל הוא להגידי, לבנה חביבה, והוא הראשון לה, ראש מטומטם כזה, ומה יצא ממנו – בורי, עם־הארץ, הלא זה הוא אסון! אך אבי, כאיש דעתן ומיושב, לא בא לידי יאוש וינחם את אמי, בבארו לה, כי מקריט כאלה היום בחיי ילדים, והסכה יכולה להיות ארעית, איזה גורם צדדי עובר, ואין מזה להוציא משפט על כשרונות הילד, אז לקח אבי על עצמו את העבודה ללמדני את האלף־בית העברי, למטרה זו כתב על לוח גדול את האותיות העבריות בתבנית יפה ובקישוטים, ובעזרת הלוח הנהדר הזה רכשתי בנקל את ידיעת האלף־בית, הלוח נשמר בכיתנו הרבה שנים ואני זוכר אותו היטב, אמי היתה אוהבת לספר למיודעה את האגדה, הכרוכה בלוח היפה.

בשנים הבאות, בלמדני בחדר, לא יכלה השפעתו הרוחנית של אבי על תנוכי להיות רחבה ביותר, בהיותו נודד מביתו ברובי שנות ילדותי, ורק במכתביו לאמי היה נותן את הוראותיו בכל הנוגע ללמוד הילדים, לחגים היה בא לפעמים לביתו, והרשמים מאותם הימים הטובים והיפים נשארו חקוקים בלבי עד היום. אורה ותורה ואיזה צד תגיגי של החיים היה מביא בבואו לביתו, ונפשי הרכה היתה שותה אז בים של תענוג והרחבת־הדעת, יחוסו לילדיו, כאמורי, היה למראית־עין קר ורשמי, לא נשק ולא לפף אותנו, גם קריאות של חבה לא שמענו מפיו, אבל ידענו והרגשנו, כי אוהב הוא אותנו, מעולם לא הרים עלינו יד, לא דרש ממנו דבר שקשה למלאותו, ובכלל התהלך אתנו בנחת